

Enaktivizam kao okvir za psihijatrijske poremećaje

Enactive framework for psychiatric disorders

Janko Nešić
Institut društvenih nauka
Beograd, Srbija
jnesic@idn.org.rs

Sažetak: Rad prikazuje kako se enaktivizam može koristiti kao integrativni pojmovni okvir u psihijatriji. Enaktivistički pristup može pomoći u rešavanju problema integracije u psihijatriji, to jest u tome kako da smisleno povežemo različite perspektive iz kojih objašnjavamo uzroke i prirodu psihijatrijskih poremećaja. Enaktivizam nam pruža mogućnost da povežemo fenomenološke, neurofiziološke, sociokulturalne, i egzistencijalne aspekte psihijatrijskih poremećaja i holistički pristupimo razumevanju i lečenju. Objasniću šta je enaktivizam, šta je problem integracije u psihijatriji, te kako, prema Saneke de Han, možemo putem enaktivizma pružiti rešenje ovog problema. Naposljetku, predložiću kako se enaktivistički pristup može obogatiti dodavanjem ekološke perspektive.

Ključne reči: enaktivizam, fenomenologija, psihijatrija, psihopatologija, integracija, afordansa

Abstract: The paper shows how enactivism can be used as a theoretical framework in psychiatry. An enactive approach can help solve the problem of integration in psychiatry and how to meaningfully connect the different perspectives with which we explain the causes and nature of psychiatric disorders. Enactivism allows us to comprehensively connect the phenomenological, neurophysiological, sociocultural, and existential aspects of psychiatric disorders and holistically approach their understanding and treatment. I will explain what the tenets of enactivism are, what the problem of integration in psychiatry is, and how, according to Saneke de Haan, we can provide a solution to this problem through the enactivist approach. Finally, I will suggest how enactivism can be enriched by adding an ecological perspective.

Keywords: enactivism, phenomenology, psychiatry, psychopathology, integration, affordance

DOI 10.5937/engrami44-40298

Primljeno 22.09.2022.

Prihvaćeno 06.10.2022.

Uvod

O psihijatrijskim poremećajima se danas najčešće razmišlja iz perspektive neuroredukcionizma. U razumevanju ovih poremećaja uzimaju se u obzir samo unutrašnji procesi mozga. Međutim, moderna kognitivna nauka, kao i filozofija kognitivne nauke, prepoznaju značaj okoline (eng. *environment*) i procesa koji se dešavaju izvan lobanje, a koji utiču na, pa čak i realizuju psihičke procese. Kognicija se posmatra kao utelovljena (eng. *embodied*), uronjena (eng. *embedded*), udelovljena (eng. *enacted*) i proširena (eng. *extended*)⁴⁸.

Nasuprot reduktivnim modelima u psihijatriji, pojavljuje se enaktivizam koji obećava holistički pristup kogniciji i psihijatrijskim poremećajima. U ovom radu tematizovaću enaktivistički pristup psihijatriji. Prvo ću objasniti detaljnije šta zastupaju oni koji sebe nazivaju enaktivistima kada se radi o kogniciji uopšte, odnosu organizma i okoline, o kontinuitetu života i svesti i uzročnosti koja vlada u živim organizmima. Potom ću objasniti šta je problem integracije u psihijatriji koji je dijagnostikovala Saneke de Haan. Ona je ponudila enaktivističko rešenje ovog problema i odgovarajući model za psihijatriju. Na njenom primeru pokazaću kako enaktivizam može biti od koristi za psihijatre. Izložiću poziciju de Hanove i ukazati na pozitivne i negativne strane njenog rešenja problema integracije. Ostajući na tlu enaktivizma, pokazaću da se ovaj pristup psihijatriji i psihijatrijskim poremećajima može dodatno obogatiti i učiniti još integrativnijim i obuhvatnijim, ako se poveže sa idejama iz ekološke psihologije. Na taj način mogu se rešiti i neki problemi samog enaktivizma.

Enaktivizam

Dva utelovljena pristupa kogniciji su enaktivizam i proširena kognicija^{14, 9, 51}. Teza o proširenoj kogniciji (eng. *extended cognition*) vodi poreklo od seminalnog rada Klarka i Čalmersa⁴¹ koji i uvode ovaj pojam. Oni tvrde da svest može biti proširena i van lobanje, tako da delovi sveta u određenom trenutku mogu biti nosioci psihičkih procesa. Okolina može postati deo kognitivnih procesa, kao kad koristimo olovku i papir da bismo izvršili neka komplikovana matematička izračunavanja. Da li ovo zaista znači da je svest proširena u okolinu? Čuveni primer, toliko puta citiran u literaturi, je onaj koji nam predstavlja Oto. Oto ima Alchajmerovu bolest te mora da zapisuje ono što želi da zapamti u svojoj beležnici. Klark i Čalmers argumentuju da se u Otovoj beležnici nalaze instancije njegovih verovanja, s obzirom na ulogu koju te informacije u beležnici igraju. Dakle, bar kad su u pitanju verovanja, ona mogu delom biti konstituisana od strane okoline van našeg tela. Saneke de Han nam ukazuje na bitnu distinkciju između pristupa kogniciji kao proširenoj i enaktivizma. Teza o proširenoj kogniciji još uvek ostaje na tlu internalizma, te se tvrdi da postoji jasna granica između unutrašnje svesti/uma i spoljnog sveta, mada se ta granica može pomeriti prema spolja. U enaktivizmu se granica u potpunosti briše, jer enaktivizam dovodi u pitanje samu dihotomiju unutrašnje/spoljašnje kad je u pitanju svest i kognicija^{14, 91}.

Fransisko Varela (Francisco Varela), Evan Tompson (Evan Thompson) i Elenor Roš (Eleanore Rosh) postavili su temelje enaktivizma u knjizi *Utelovljeni um (The Embodied Mind)*⁵⁹, kao reakciju na kognitivističko shvatanje svesti/uma. U kognitivizmu, ljudski um je poput kompjuterskog sistema koji operiše mentalnim reprezentacijama spoljnog sveta po određenim pravilima. Postoji jasno razdvajanje uma kao unutrašnjeg i sveta/okoline kao spoljašnjeg, a mentalni procesi su u mozgu. Ideje o utelovljenoj i uronjenoj svesti postoje još od početka dvadesetog veka⁹¹. Enaktivizam dovodi u pitanje takvu sliku o ljudskom mozgu, svesti i kogniciji, i zastupa razumevanje svesti i kognicije kao nereprezentacijske, negira da su zatvorene u mozgu, već se tvrdi da je kognicija utelovljeno delovanje (eng. *embodied action*). Teorije prediktivnog kodiranja i procesiranja (eng. *predictive processing*), u

svom tradicionalnom obliku, ostaju reprezentacionalističke^[32], ali ima i onih koji zastupaju da se ove teorije mogu učiniti kompatibilnim sa enaktivizmom^[4, 2, 15]. Enaktivisti negiraju da postoji razdvajanje unutrašnjeg i spoljašnjeg, a to, po njima, znači da su organizam i svet/okolina dinamički spregnuti (eng. *dynamically coupled*)^[9].

Enaktivizam je vrlo širok istraživački program, a ne samo jedna teorija, te se može govoriti o tri različita pristupa unutar ovog pokreta. Klasični enaktivizam (najraniji oblik enaktivizma) povezuje biološka objašnjenja porekla života sa objašnjenjima sensorimotornih procesa, sensorimotorni enaktivizam se fokusira na percepciju, dok se u radikalnom enaktivizmu^[30] odbacuje svaka verzija reprezentacionalizma (eng. *the enactive approach, sensorimotor enactivism, and radical enactivism*)^[28]; upor. sa radikalnom utelovljenom kognicijom^[4]).

Enaktivistički pristup u kognitivnoj nauci verzija je paradigme utelovljene kognicije (eng. *embodied cognition*)^[56]. Po enaktivizmu, živi organizam nije izolovana individua, već deo sistema zajedno sa svojom okolinom i ovaj sistem se mora uzeti u obzir pri proučavanju kognicije. Kognicija je utelovljena i udelovljena, što znači da organizam dolazi do saznanja o svetu kroz aktivnost, kroz interakciju sa okolinom. Kognicija se u enaktivizmu upravo razumeva kao aktivnost (interakcija) organizma koji pokušava da razume svoju okolinu (eng. *sense-making*). Ono što organizam sreće u okolini je ili loše po njega, plaši ga (kada ugledamo otrovnog pauka) ili je privlačno (kada osetimo topli dodir bliske osobe). Organizam kroz interakciju telesno procenjuje okolnosti u svojoj sredini, procenjuje afektivne privlačnosti (ili odbojnosti) situacija u kojima se nalazi^[8,9,6].

Enaktivisti su želeli da pomire kognitivnu nauku sa fenomenologijom svakodnevnog iskustva. Kako bi rešili problem svesti^[3] i umanjili jaz između prirode i svesti, enaktivisti grade svoj istraživački program na idejama iz biologije, fenomenologije i neuronauke^[56]. Oni se još u prvoj knjizi pozivaju na fenomenološke teorije Huserla, Hajdegera i Merlo-Pontija, ali pri tom kritikuju zapadnjačku fenomenologiju kao propali filozofski projekat. U kasnijim radovima i knjigama, Evan Tompson^[56] će pokušati da ispravi ovu nepravdu prema fenomenologiji (posebno prema Huserlu, čije stavove priznaju da su pogrešno interpretirali) i brani stav da fenomenologija može biti od velikog značaja za kognitivnu nauku. Upravo je Varela svojom "neurofenomenologijom" prvi stvorio okvir u kome se integrišu neuronauke i fenomenologija^[59].

Enaktivisti zastupaju tezu o kontinuitetu života i svesti/uma (eng. *life-mind continuity thesis*)^[14, 19, 56]. Jednostavno rečeno, gde ima života, ima i svesti. Za enaktiviste ovo znači da gde ima života ima i smislene aktivnosti u adaptivnoj interakciji organizma sa okolinom. Život i biološke organizme karakteriše sposobnost da se samoodržavaju, samoorganizuju (autopojezis, eng. *autopoiesis*). Pojam autopojezisa uveli su Varela i Maturana^[44] da bi objasnili kako se organizuje autonomija živih bića. S obzirom da postoji gradacija u preživljavanju sistema (ne mora biti sve-ili-ništa), Di Paolo^[14] dodaje i pojam *adaptivnosti* sistema i definiše organizam kao "mrežu procesa" koja je odvojena od okoline, ali je u stalnoj interakciji sa njom. Autopojetički sistem je onaj koji se kontinuirano samoprodukuje, sistem koji autonomno stvara svoj identitet^[19]. Živi organizmi konstantno teže samoodržanju, "život kaže da samom sebi"^[19, 35]. Održanje identiteta je centralno za živi organizam i vrednosti za taj organizam se pojavljuju u kontekstu interakcije sa okolinom - interakcija organizma sa okolinom je normativna^[19,14]. Autopojetički sistem je, dakle, svrhovit na dva načina, tako što stvara i održava dinamički identitet kroz promene i tako što procenjuje okolinu da bi se održao (eng. *sense-making*)^[56]. Okolina za organizam ima značenje i smisao (nem. *Umwelt*)^[61]. Ona nije samo skup fizičkih i hemijskih svojstava, već smisljena ekološka niša (eng. *ecological niche*), životna sredina tog organizma. Po enaktivizmu, organizam je taj koji daje smisao okolini, projektuje značenje u okolinu.

Život i svest/um dele zajednička organizaciona svojstva. Problem je kako objasniti da isti principi mogu da važe kako za najjednostavnije organizme tako i za najviše oblike ljudske kognicije ("kognitivni jaz")^[19]. Enaktivisti argumentuju da se problem kognitivnog jaza može rešiti samo kada se u obzir uzme i konstitutivna uloga intersubjektivnosti u ovim procesima.

Po enaktivistima, um/svest je utelovljeni dinamički sistem u svetu, što znači da kognicija nastaje kroz senzomotornu interakciju organizma sa okolinom. U skladu sa tim dinamičkim shvatanjem života i svesti oni obično zastupaju emergenciju, a tip uzročnosti koji se najčešće pominje u takvim sistemima je *cirkularna uzročnost*^[56,21]. Živi organizam, kao autopojetički sistem, je autonoman sistem koji sam stvara svoj identitet i održava ga. U autonomiji ovog sistema vidimo pojavu dinamičke koemergencije, celina nastaje iz delova i delovi nastaju iz celine, delovi i celina koemergiraju i međusobno se određuju^[56]. Enaktivisti se pozivaju na Merlo-Pontija koji je tvrdio da relacije između organizma i njegove životne sredine (fr. *milieu*) ne opisuje linearna uzročnost, već cirkularna uzročnost^[45]. Tompson govori o emergentnim procesima, ne svojstvima. Ono što emergira je self ili individua, kao proces, zajedno sa svojom nišom (okolinom). Jedna od meta kritike de Hanove je i upotreba silazne uzročnosti (eng. *downward causation*) u enaktivizmu, koja kao da priziva tradicionalni dualizam (mentalnog i fizičkog) i postojanje nivoa. Tompson^[56] priznaje da je silazna uzročnost neprikladna metafora za opisivanje uticaja celine na svoje delove, te zato zastupa relacioni holizam u kome nema gornjih i donjih slojeva i silazne uzročnosti.

Enaktivisti uzročnost u živom organizmu često razumevaju kao cirkularnu, i to u vertikalnoj i horizontalnoj dimenziji, vertikalno - na gore i na dole u okviru organizma (eng. *bottom-up and top-down causality*), a horizontalno - kao interakcije sa okolinom^[21]. De Hanova^[9] kritikuje ovakvo shvatanje uzročnosti, jer smatra da se na taj način i dalje odvajaju procesi koje ne treba odvajati, te da se podrazumeva postojanje razdvojenih slojeva (eng. *levels*). Ne postoji uzročnost između iskustvenog i fiziološkog jer to nisu odvojeni procesi i svojstva (kao u dualizmu), već su deo sistema osoba-svet (eng. *person-world*).

Po enaktivizmu, percepcija i delovanje (senzorni i motorni procesi) su nerazdvojivi u kogniciji, tako da je i percepcija aktivnost, a ne pasivno stvaranje unutrašnjih reprezentacija o svetu^[59,48]. Međutim, enaktivizam se primenjuje na sve mentalne procese, ne samo na percepciju i delovanje. Postoje i enaktivistički pristupi intersubjektivnosti i socijalnoj kogniciji^[12], jeziku^[17], a primenjuje se i u istraživanju ljudske kognicije u dubokoj prošlosti i arheologiji^[43].

Za nas je značajan upravo enaktivistički pristup psihijatriji, psihopatologiji i psihijatrijskim poremećajima. Opšte primene utelovljenih i enaktivističkih ideja u psihijatriji i psihopatologiji već postoje^[29, 21, 47, 42]. Enaktivizam je pozvan u pomoć pri razumevanju autizma^[10,38] i shizofrenije^[39,41]. Takođe, treba napomenuti da je i prošireni pristup kogniciji primenjivan na dijagnostiku i razumevanje psihijatrijskih poremećaja poput velikog depresivnog poremećaja, shizofrenije i poremećaja iz spektra autizma^[31,39,51,9].

Enaktivistička psihijatrija

U ovom odeljku pokazaću na koji način enaktivizam može imati širu primenu u psihijatriji. Saneke de Han smatra da još uvek ne postoji zadovoljavajuć enaktivistički okvir za psihijatriju koji bi na pravi način povezo uzroke, prirodu i lečenje psihijatrijskih poremećaja^[9]. De Hanova je ukazala da postoji problem integracije u psihijatriji - kako povezati vrlo različite fenomene, faktore i perspektive koji utiču na pojavu i razvoj psihijatrijskih poremećaja? Obično se o poremećajima govori iz

neurofiziološke perspektive ili iz društvene ili fenomenološke (subjektivne). Postavlja se pitanje da li je i jedna od ovih perspektiva zasebno dovoljna za potpuno objašnjenje psihijatrijskih poremećaja?

De Hanova kritikuje savremene modele u psihijatriji. Ona je okarakterisala i podelila ove modele na 1) jednostrane ili redukcionističke, 2) komplementarne ili dualističke i 3) integrativne^[9]. Jednostrani, poput bioloških modela i neuroredukcionizma (koji je i najčešće upotrebljavan model u psihijatriji), posmatraju ove poremećaje kao bolesti mozga čiji se uzroci mogu naći u genetici i neurofiziološkim procesima. Ali, i socijalni, fenomenološki, psihoanalitički, egzistencijalni modeli su jednostrani. Ovakvi modeli ne rešavaju problem integracije, tj. oni su integrativni samo u tom smislu da redukuju sve faktore na jednu dimenziju. Postoje i dualistički modeli, koji kombinuju naučne činjenice sa iskustvima pacijenata (dvostrani modeli). Integrativni modeli^[18], kao *biopsihosocijalni* model pokušavaju da povežu različite perspektive. Na sličan način Sas^[53] vidi *biofenosocijalni* model koji razlikuje nivoe, ali ne može odgovoriti kako su povezani ovi aspekti. De Hanova upravo kritikuje ove modele jer nam ne pokazuju kako se odnose različiti aspekti i faktori. Ona smatra da postoje četiri dimenzije (aspekta) koje svaki integrativni model mora da obuhvati: iskustvena, fiziološka, sociokulturna, i egzistencijalna dimenzija^[8].

De Hanova predlaže model koji je u okvirima enaktivizma, ali za razliku od prethodnih modela, nije zasnovan na hijerarhijskim objašnjenjima koja podrazumevaju nivoe (eng. *hierarchical level-based explanations*). Njen model za psihijatriju zasnovan je na organizacionoj uzročnosti (eng. *organizational causality*) u kojoj kauzalne relacije nisu ni odozgo na dole ni odozdo na gore (eng. *top-down and bottom-up*) već su uređene holistički i heterarhijski^[24]. U ovakvoj uzročnosti možemo razlikovati globalne i lokalne procese što nam omogućava da preciznije odredimo uzroke psihijatrijskih poremećaja, pa i odgovarajuće terapije. Postoje dve kauzalne trajektorije, od lokalnog ka globalnom i od globalnog ka lokalnom. Lokalni, fiziološki uzroci imaju uticaj na globalne procese (fenomenološka stanja osobe), kao što i globalni uzroci deluju na lokalne procese.

U svom modelu, de Hanova razumeva emergenciju kao proces fuzije, što znači da određeni procesi i faktori nestaju, stapaju se. Galager s pravom kritikuje uvođenje ovakvog razumevanja uzročnosti i integracije, jer u psihijatrijskom kontekstu želimo da smisljeno povežemo različite faktore, ali tako da zadržimo distinkcije među tim faktorima, kao što su četiri dimenzije koje i de Hanova razlikuje. Da bi izbegao ove probleme, Galager predlaže ideju dinamičke uzročnosti (eng. *dynamical causality*) i dinamičkog geštalta (eng. *dynamic gestalt*), gde su procesi, koji se i dalje mogu razlikovati, dinamički povezani (ovaj geštalt je heterarhijski i bez nivoa). Dinamički geštalt je po Galageru bolje rešenje, jer za razliku od običnog geštalta gde imamo celinu koja je više od zbira svojih delova, ovaj tip geštalta se ne sastoji od relacija između celine i delova, već od dinamičkih kauzalnih relacija koje formiraju šablon^[24]. Ovo bi bilo od značaja i za dijagnozu u psihijatriji. Simptomi psihijatrijskih poremećaja ne javljaju se izolovano, već se mogu uočiti celine čiji su razni simptomi samo aspekti (nem. *Gestalts*). Fenomenološki psihopatolozi ukazuju da je za pravilnu dijagnostiku bitno upravo da psihijatar prepozna distinktivni geštalt psihijatrijskog poremećaja^[27]. Na značaj otkrivanja geštalta simptoma u psihopatološkoj dijagnozi ukazivao je još Karl Jaspers u *Opštoj psihopatologiji*^[33].

Pojmovni okvir u kome de Hanova gradi svoj model je enaktivizam i ovo pomaže da se debate oko toga da li su psihijatrijski poremećaji stvarni ili samo konstrukti, razreše. Pre svega, enaktivizam joj pomaže da reši problem integracije u psihijatriji. Kroz okvir enaktivizma ona posmatra psihijatrijske poremećaje kao poremećene ili neuređene obrasce interakcije organizma sa okolinom (eng. *disordered patterns of sense-making*). S obzirom da de Hanova razlikuje bazične i egzistencijalne (podrazumeva eksplicitnu refleksiju na sebe i svoje delovanje) oblike interakcije organizma sa okolinom, psihijatrijski poremećaji pogađaju egzistencijalne oblike.

Sledeći pristup enaktivista ona zastupa i tezu o kontinuitetu života i svesti, a iskustvene i fiziološke procese vidi kao delove sistema osoba-svet (eng. *person-world system*)^[8]. De Hanova ne koristi standardni enaktivistički način razumevanja uzročnosti kao cirkularne ili recipročne pošto negira da postoji hijerarhija nivoa, te umesto o vertikalnoj govori o horizontalnoj, mrežnoj strukturi^[8].

Ekološko-enaktivistički pristup

S obzirom da se radi o drugačijem shvatanju života i svesti u kome je organizam suštinski povezan sa svojom okolinom, enaktivistički program može se nadograditi ekološkim programom, tj. idejama iz ekološke psihologije Gibsona^[26]. Ovo proširenje može imati značajne implikacije u psihijatriji i psihopatologiji. Kako želimo da razumemo sistem osobe i sveta/okoline moramo uzeti u obzir i ekološki aspekt koji uključuje sociomaterijalno okruženje organizma. Isticanje značaja ekološkog aspekta kognicije i njenih promena u psihijatrijskim poremećajima, povlačenje novih pojmova iz ekološke psihologije i njihovo povezivanje sa pojmovima iz fenomenologije i enaktivizma, doprinelo bi stvaranju ekološko-enaktivističkih pristupa psihopatologiji i psihoterapiji^[22]. Na ovaj način se fenomenološka psihopatologija^[34,55] može proširiti i postati ekološka psihopatologija.

Ključni novi pojam je afordansa (eng. *affordance*), svojstva okoline u kojima organizam vidi mogućnosti za delovanje. Postoji čitav pejzaž afordansi (eng. *landscape of affordances*) koji je otvoren pred čovekom, kao ekološka niša ljudske vrste. Ove afordanse mogu biti i društvene i materijalne. Pred svakom osobom, iz njene perspektive, unutar šireg pejzaža afordansi, stoji polje relevantnih afordansi u određenoj situaciji (eng. *field of relevant affordances*)^[7,9]. Spajanje ova dva pristupa, ekološkog i enaktivističkog, nije tako lak zadatak kao što se čini na prvi pogled. Enaktivisti su kritikovali Gibsonovu ekološku teoriju percepcije kao jednostrano shvatanje relacije organizam-okolina, dok su sa svoje strane ekolozi ukazivali da je po enaktivistima okolina bez ikakvog značenja dok joj se značenje ne dodeli od strane organizma^[58]. Oni koji zastupaju ekološko-enaktivistički pristup, ne smatraju da organizam u potpunosti, iz sebe, stvara i projektuje značenje na okolinu, već da okolina koja je ispunjena afordansama ima afektivni značaj za organizam u skladu sa sposobnostima i dispozicijama organizma. Organizam je u sprezi sa relevantnim afordansama u okolini^[37].

I psihijatrijski poremećaji se zato mogu analizirati preko pojma polja afordansi koje postoji kao ekološka niša nekog organizma. Tako se u ovom enaktivističko-ekološkom pojmovnom okviru, za psihijatrijske pacijente može reći da nastanjuju izmenjena polja afordansi^[7,9,22,40]. Ovakvu poziciju, u određenom smislu, zauzima i de Hanova. Ona u svom radu koristi pojmove afordanse i polja afordansi iz ekološke psihologije i analizira kako su izmenjena ta polja u pojedinim poremećajima^[7,9]. Ako se mogu razlikovati tri dimenzije polja afordansi, širina (obim polja), dubina (temporalni aspekt) i visina (intenzitet afordansi), onda se može reći da depresivni pacijent živi u teškom i mračnom svetu gde je privlačnost afordansi slaba, kao i njihov intenzitet, ništa se ne ističe, sve deluje jednako neprivlačno, kako sada, tako i u budućnosti^[9]. Kod poremećaja iz spektra autizma, s druge strane, ovo polje afordansi je usko, bez velike temporalne dubine, a po afektivnoj snazi ističu se samo vrlo specifične i malobrojne afordanse.

Zaključak

U radu sam pokazao na koji način enaktivistički istraživački program, paradigma moderne filozofije i kognitivne nauke, može poslužiti kao integrišući pojmovni okvir za bolje razumevanje psihijatrijskih poremećaja. Enaktivizam nam može pomoći da prevaziđemo i granice fenomenološke

psihopatologije, da bismo uspešno i smisleno povezali i pomirili različite naučne, filozofsko-fenomenološke i egzistencijalne perspektive koje su nam potrebne za što bolja objašnjenja uzroka i prirode psihijatrijskih poremećaja, kao i za razvijanje novih terapija za njihovo lečenje. Ukazao sam i na značaj dalje integracije enaktivizma sa ekološkom perspektivom, koja uz određene dorade može biti praćena povezivanjem sa teorijama prediktivnog procesiranja iz kompjutacione psihijatrije. Smatram da bi dalji teorijski radovi trebalo da se fokusiraju na proširenje enaktivističkog pristupa ekološkim, te da je potrebno detaljnije razraditi pojam afordansi kako bi bio od što veće koristi za razumevanje psihopatoloških iskustava u psihijatriji^[13].

Usvajanje ovakvog okvira može voditi i stvaranju novih vidova psihoterapije. Terapije pokretom i drugi oblici telesnih psihoterapija, koje podrazumevaju upotrebu interakciju i usmerene su na utelovljenost biće značajne iz ugla enaktivizma^[22,42,50,52]. Na stanja psihijatrijskih pacijenata, ako se uzme u obzir i ekološki aspekt poremećaja, može se uticati i psihoterapijskim izmenama u njihovom polju afordansi^[22,23], konstruišući polje koje je zdravije i prijemčivije kroz restrukturiranje i uređivanje ekološke niše pacijenta.

Literatura:

1. Bruineberg, J. and Rietveld, E. Self-organization, free energy minimization, and optimal grip on a field of affordances. *Frontiers in Human Neuroscience*. 2014; 8, 1– 14.
2. Bruineberg, J., Kiverstein, J., and Rietveld, E. The anticipating brain is not a scientist: the free-energy principle from an ecological-enactive perspective. *Synthese*. 2018; 195(6), 2417–2444.
3. Chalmers, D. *The conscious mind: in search of a fundamental theory*. Philosophy of mind series. Oxford University Press, New York; 1996.
4. Chemero, A. *Radical Embodied Cognitive Science*. MIT Press; 2009.
5. Clark, A. & D. Chalmers. The extended mind. *Analysis*. 1998; 58(1): 7–19.
6. Colombetti, G. & E. Thompson. The feeling body: Towards an enactive approach to emotion. In: W. F. Overton, U. Mueller and J. Newman, eds. *Body in mind, mind in body: Developmental perspectives on embodiment and consciousness*. New York: Erlbaum; 2008. p. 45–68.
7. de Haan, S., Rietveld, E., Stokhof, M., and Denys, D. The phenomenology of deep brain stimulation-induced changes in OCD: an enactive affordance-based model. *Frontiers in Human Neuroscience*. 2013; 7(653), 1– 14.
8. de Haan, S. An Enactive Approach to Psychiatry. *Philosophy, Psychiatry, & Psychology*. 2020; vol. 27 no. 1, 3-25.
9. de Haan, S. *Enactive psychiatry*. Cambridge: Cambridge University Press; 2020.
10. De Jaegher, H. Embodiment and sense-making in autism. *Frontiers in Integrative Neuroscience*. 2013; 7.
11. De Jaegher, H., & Froese, T. On the role of social interaction in individual agency. *Adaptive Behavior*. 2009; 17(5):444-460.
12. De Jaegher, H., & Di Paolo, E. Participatory sense-making: An enactive approach to social cognition. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*. 2007; 6 (4), 485–507.
13. Dings, R. Psychopathology, phenomenology and affordances. *Phenomenology and Mind*. 2020; 18.
14. Di Paolo, E. Extended life. *Topoi*. 2009; 28 (1), 9–21.
15. Di Paolo, E., Thompson, E., & Beer, R. Laying down a forking path: Tensions between enaction and the free energy principle. *Philosophy and the Mind Sciences*. 2022; 3.

16. Di Paolo, E., T. Buhrmann and X. Barandiaran. *Sensorimotor life: An enactive proposal*. Oxford: Oxford University Press; 2017.
17. Di Paolo, E. A., Cuffari, E. C., & De Jaegher, H. *Linguistic bodies: The continuity between life and language*. Cambridge, MA: MIT Press; 2018.
18. Engel, G. The need for a new medical model: A challenge for biomedicine. *Science* 1977; 196(4286), 129–136.
19. Froese, T., Di Paolo, E.A. Sociality and the life–mind continuity thesis. *Phenom Cogn Sci*. 2009; 8, 439.
20. Fuchs, T. Psychotherapy of the lived space: A phenomenological and ecological concept. *American Journal of Psychotherapy*. 2007; 61 (4), 423–439.
21. Fuchs, T. *Ecology of the brain*. Oxford: Oxford University Press; 2018.
22. Fuchs, T. The Interactive Phenomenal Field and the Life Space: A Sketch of an Ecological Concept of Psychotherapy. *Psychopathology*. 2019; 52:67-74.
23. Gallagher S. The therapeutic reconstruction of affordances. *Res Philosophica*. 2018; 95(4): 719-736;
24. Gallagher S. Integration and Causality in Enactive Approaches to Psychiatry. *Front Psychiatry*. 2022;13:870122.
25. Gallagher, S. & Zahavi, D. *The Phenomenological Mind*. Routledge; 2008.
26. Gibson, J. J. *The ecological approach to visual perception*. Boston: Houghton Mifflin; 1979.
27. Henriksen, M.G., Englander, M. & Nordgaard, J. Methods of data collection in psychopathology: the role of semi-structured, phenomenological interviews. *Phenom Cogn Sci*. 2021; 21, 9–30.
28. Heras-Escribano, M. Pragmatism, enactivism, and ecological psychology: towards a unified approach to post-cognitivism. *Synthese*. 2021; 198 (Suppl 1), 337–363.
29. Hutto, D. D. Radical enactivism and narrative practice: Implications for psychopathology. In: T. Fuchs, P. Henningsen and H. Sattel, eds. *Coherence and disorders of the embodied self*. Stuttgart: Schattauer. 2010; 43–66.
30. Hutto, D. D., & Myin, E. *Radicalizing enactivism: Basic minds without content*. Cambridge: The MIT Press; 2013.
31. Hoffman, G. A. Out of our skulls: How the extended mind thesis can extend psychiatry. *Philosophical Psychology*. 2016; 29(8), 1160-1174.
32. Hohwy, J. The self-evidencing brain. *Noûs*. 2016; 50(2): 259–85.
33. Jaspers, K. *General psychopathology*, trans. Hoenig, J., & Hamilton, M. W. London: Johns Hopkins University Press; 1997.
34. Jerotić, S., & Pantovic-Stefanovic, M. Fenomenologija, psihopatologija i fenomenološka psihopatologija. *Engrami*. 2021; 43(1), 6–19.
35. Jonas, H. *The phenomenon of life: Toward a philosophical biology*. Evanston, IL: Northwestern University Press; 1966/2001.
36. Jonas, H. The burden and blessing of mortality. *The Hastings Center Report*. 1992; 22(1), 34–40.
37. Kiverstein, J. D., & Rietveld, E. Reconceiving representation-hungry cognition: an ecological-enactive proposal. *Adapt. Behav*. 2018; 26, 147–163.
38. Klin, A., Jones, W., Schultz, R., & Volkmar, F. The enactive mind, or from actions to cognition: Lessons from autism. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences*. 2003; 358 (1430), 345–360.

39. Krueger, J. Schizophrenia and the scaffolded self. *Topoi*. 2018; 1–13.
40. Krueger, J., & Colombetti, G. Affective affordances and psychopathology. *Discipline Filosofiche*. 2018; 2 (18), 221–247.
41. Kyselo, M. The enactive approach and disorders of the self. The case of schizophrenia. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*. 2016; 15 (4), 591–616.
42. Maiese, M. *Embodied selves and divided minds*. Oxford: Oxford University Press; 2016.
43. Malafouris, L. *How things shape the mind*. Cambridge, MA: MIT Press; 2013.
44. Maturana, H. & Varela, F. *Autopoiesis and cognition: The realization of the living*. Dordrecht: D. Reidel; 1972/1980.
45. Merleau-Ponty, M. *Phenomenology of perception*. London: Routledge; 1945/2002.
46. Merleau-Ponty, M. *The Structure of Behavior*, trans. A. Fisher. Pittsburgh, PA: Dusquene L University Press; 1963.
47. Myin, E., O'Regan, K. J., & Myin-Germeys, I. From a sensorimotor account of perception to an interactive approach to psychopathology. In: R. J. Gennaro, Ed. *Disturbed consciousness* Cambridge MA: MIT Press; 2015. p. 347–368.
48. Newen, A., de Bruin, L., & S. Gallagher (Eds.) *Oxford handbook of cognition: Embodied, enactive, embedded and extended*. Oxford: Oxford University Press; 2018.
49. Noë, A. *Action in Perception*. Cambridge, MA: MIT Press; 2004.
50. Payne H., Koch S., Tantia J., Fuchs T. (eds.). *Embodied perspectives in psychotherapy*. London, New York: Routledge; 2019.
51. Roberts, T., Krueger, J., and Glackin, S. Psychiatry beyond the brain: Externalism, mental health, and autistic spectrum disorder. *Philosophy, Psychiatry and Psychology*. 2019; 26 (3):E-51-E68.
52. Röhrich, F., Gallagher, S., Geuter, U., & Hutto, D. D. Embodied cognition and body psychotherapy: The construction of new therapeutic environments. *Sensoria: A Journal of Mind, Brain & Culture*. 2014; 10 (1), 11–20.
53. Sass L, Borda JP, Madeira L, Pienkos E, Nelson B. Varieties of self disorder: a bio-pheno-social model of schizophrenia. *Schizophr Bull*. 2018; 44(4), 720–727.
54. Simić, D. *Neurobiološko objašnjenje svesti. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*; 2020.
55. Stanghellini, G., Broome, M., Fernandez, A. V., Fusar-Poli, P., Raballo, A. & Rosfort, R. (eds.) *The Oxford Handbook of Phenomenological Psychopathology*. Oxford: Oxford University Press; 2019.
56. Thompson, E. *Mind in Life: Biology, Phenomenology, and the Sciences of Mind*. Cambridge, MA: Harvard University Press; 2007.
57. Thompson, E. & Varela, F. J. Radical embodiment: Neural dynamics and consciousness. *Trends in Cognitive Sciences*. 2001; 5(10): 418–25.
58. Toro, J., Kiverstein, J., & Rietveld, E. The Ecological-Enactive Model of Disability: Why Disability Does Not Entail Pathological Embodiment. *Frontiers in Psychology*. 2020; 11: 1162.
59. Varela, F. J., Thompson, E., & Rosch, E. *The embodied mind: Cognitive science and human experience* (6th ed.). Cambridge, MA: MIT Press; 1991.
60. Varela, F. J. Neurophenomenology: A methodological remedy for the hard problem. *Journal of Consciousness Studies*. 1996; 3(4): 330–49.
61. von Uexküll, J. *Umwelt und Innenwelt der Tiere*. Berlin: Springer; 1909.